

9 Πανελλήνιο Συνέδριο

Εκπαίδευση και Πολιτισμός στον 21ο αιώνα

13-14 Απριλίου
2024

Η επίδραση της μουσικής στη ζωή και ανάπτυξη των ατόμων με αυτισμό
Κούγκας Νικόλαος, Ζιώγου Μαλαματή
nikoskoug@hotmail.com, ziougoumatina@yahoo.com

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

- Η μουσική αποτελεί ένα αρχαίο και πολύπλευρο μέσο έκφρασης και επικοινωνίας που διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή και ανάπτυξη των ατόμων με αυτισμό.
- Ο αυτισμός αποτελεί ένα φάσμα διαταραχών που επηρεάζει την κοινωνική διάδραση, την επικοινωνία και τη συμπεριφορά του ατόμου, με συνέπεια να αντιμετωπίζει συνεχείς προκλήσεις στην καθημερινότητά του.
- Ωστόσο, η μουσική έχει αποδειχθεί ως ένα εξαιρετικά χρήσιμο εργαλείο στην αντιμετώπιση και βελτίωση των δεξιοτήτων των ατόμων με αυτισμό.
- Συνολικά αποτελεί ένα πολύτιμο εργαλείο στη ζωή και ανάπτυξη των ατόμων αυτών, προσφέροντάς τους όχι μόνο θεραπευτικά οφέλη, αλλά και ευκαιρίες για εκπαίδευση, κοινωνικοποίηση και δημιουργική έκφραση.

2. ΟΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΠΟΥ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΖΟΥΝ ΤΑ ΑΤΟΜΑ ΜΕ ΑΥΤΙΣΜΟ ΣΤΗΝ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΤΟΥΣ ΖΩΗ

- Ο αυτισμός είναι μια διαταραχή της νευροαναπτυξιακής λειτουργίας που επηρεάζει την επικοινωνία, την κοινωνική αλληλεπίδραση και την προσαρμογή σε νέα περιβάλλοντα και καταστάσεις.
- Τα άτομα με αυτισμό συχνά βιώνουν ποικίλες προκλήσεις στην καθημερινή τους ζωή, οι οποίες διαφέρουν σε εύρος και βάθος από άτομο σε άτομο.
- Ένα από τα σημαντικότερα εμπόδια για τα άτομα με αυτισμό αποτελεί η κοινωνική αλληλεπίδραση. Η δυσκολία στην κατανόηση της κοινωνικής συμπεριφοράς, των υπονοούμενων και των εκφράσεων του προσώπου, μπορεί να οδηγήσει σε απομόνωση και να περιορίσει την ικανότητα σύναψης φιλικών σχέσεων (Baron-Cohen et al., 2001).

-
- Για πολλά άτομα με αυτισμό, οι αισθήσεις μπορεί να αντιμετωπίζονται με έντονο τρόπο. Οι υπερβολικοί ή ανεπιθύμητοι ερεθισμοί από φως, ήχο και άλλες αισθήσεις μπορούν να δυσκολέψουν την καθημερινή λειτουργία.
  - Κάποια αυτιστικά άτομα μπορεί να δέχονται ευχάριστα κάποια αισθητηριακά ερεθίσματα όπως να τους αγγίζουν στο κεφάλι, αλλά για κάποια άλλα αυτιστικά άτομα αυτό το ίδιο ερέθισμα να είναι πάρα πολύ δυσάρεστο. (Gabriels & Hill, 2007)
  - Το εκπαιδευτικό σύστημα ενίοτε δεν είναι πλήρως εξοπλισμένο για να υποστηρίξει τις μοναδικές ανάγκες των ατόμων με αυτισμό, κάτι που αποτελεί μια μεγάλη πρόκληση για αυτά τα άτομα και τις οικογένειές τους.
  - Η δυσκολία στη συγκέντρωση, η υπερευαισθησία σε ερεθίσματα και η ανάγκη για προβλεψιμότητα μπορεί να καταστήσουν την παρακολούθηση του μαθήματος εξαιρετικά δύσκολη (Humphrey & Lewis, 2008).

-
- Οι προκλήσεις στην αυτονομία και στην ικανότητα συμμετοχής σε καθημερινές δραστηριότητες είναι ένα σημαντικό θέμα για τα άτομα με αυτισμό. Οι δυσκολίες αυτές μπορεί να κυμαίνονται από την εκτέλεση βασικών λειτουργιών, όπως η προσωπική φροντίδα, μέχρι τη συμμετοχή σε κοινωνικές και εργασιακές δραστηριότητες (Wehman et al., 2006).
  - Είναι σημαντικό να δημιουργηθούν περιβάλλοντα που να επιτρέπουν στα άτομα με αυτισμό να αναπτύξουν τις δεξιότητές τους και να συμμετέχουν σε καθημερινές δραστηριότητες.
  - Επίσης, η διάδραση μεταξύ άλλων ατόμων με αυτισμό και η συμμετοχή σε κοινότητες όπου είναι αποδεκτές οι διαφορές, μπορεί να βοηθήσει στην ανάπτυξη των δεξιοτήτων και τη δικαιολόγηση του αυτισμού.

Συνοψίζοντας:

- τα άτομα με αυτισμό αντιμετωπίζουν πολυδιάστατες και αλληλένδετες προκλήσεις στην καθημερινή τους ζωή, οι οποίες απαιτούν τη συνεχή προσοχή και την υποστήριξη των κοινοτήτων και των επαγγελματιών,
- η ενθάρρυνση της κοινωνικής κατανόησης, η ανάπτυξη προσβάσιμων και συμπεριληπτικών υπηρεσιών, καθώς και η ενίσχυση της αυτοεκτίμησης και της αυτονομίας των ατόμων με αυτισμό, είναι κρίσιμα βήματα προς την αντιμετώπιση των προκλήσεων αυτών και
- μόνο μέσω συνεργασίας και κοινής προσπάθειας μπορούμε να δημιουργήσουμε ένα κόσμο που είναι φιλόξενος και προσφέρει ίσες ευκαιρίες για όλους.

3. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΑΤΟΜΩΝ ΜΕ ΑΥΤΙΣΜΟ

- Ο αυτισμός επηρεάζει την κοινωνική και συναισθηματική ανάπτυξη πολλών ανθρώπων. Οι επιστημονικές έρευνες έχουν αναδείξει το σημαντικό ρόλο της μουσικής στην υποστήριξη και ανάπτυξη των ατόμων με αυτισμό, καθώς έχει αναδειχθεί ως ένα ισχυρό εργαλείο με σημαντική επίδραση στην κοινωνική και συναισθηματική ανάπτυξή τους.
- Είναι αποδεδειγμένες οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στην επικοινωνία με τους υπόλοιπους ανθρώπους, όπως επίσης και η αδυναμία τους να εκφράσουν αυτά που νιώθουν. Αυτό οδηγεί σταδιακά σε απομόνωση και κοινωνική αποχώρηση από το ευρύτερο κοινωνικό τους περίγυρο (Ελευθεριάδου, 2021).

- Ο Thaut (2005) αναφέρει ότι η μουσική μπορεί να βελτιώσει την κοινωνική διασύνδεση και επικοινωνία των ατόμων με αυτισμό, ενισχύοντας τις δεξιότητές τους στην επικοινωνία και τη συναισθηματική έκφραση.
- Οι Geretsegger et al. (2014) επιβεβαιώνουν μέσα από την έρευνά τους, ότι η μουσικοθεραπεία συμβάλει σε μεγάλο βαθμό στην αύξηση της αυτονομίας και της έκφρασης των συναισθημάτων τους.
- Σύμφωνα με την Ευδοκίμου-Παπαγεωργίου (Λυγεράκη κ.ά., 2019), στα άτομα με αυτισμό η μουσικοθεραπεία εφαρμόζεται με δύο τρόπους.
  - ✓ Στον πρώτο ο θεραπευόμενος ακούει τρία μουσικά κομμάτια χωρίς να μιλά κατά τη διάρκεια της ακρόασης και στη συνέχεια διηγείται τις εντυπώσεις του. Το πρώτο κομμάτι χρησιμοποιείται για τη συναισθηματική κατάσταση που βιώνει εκείνη τη χρονική στιγμή, το δεύτερο για να εξισορροπήσει τη συναισθηματική φόρτιση που του προκάλεσε το πρώτο και το τρίτο κομμάτι για να του προκαλέσει συναισθήματα ηρεμίας και χαράς.
  - ✓ Στον δεύτερο τρόπο αντίστοιχα ο θεραπευτής με τον θεραπευόμενο αναπτύσσουν έναν μουσικό διάλογο με απλά μουσικά όργανα, ακολουθώντας το σύστημα Orff.

-
- Η εκμάθηση και η εξάσκηση σε μουσικά όργανα όπως το πιάνο, η κιθάρα ή τα κρουστά μπορούν να ενισχύσουν τις δεξιότητες των ατόμων με αυτισμό σε πολλούς τομείς, όπως την ανάπτυξη της μνήμης, της συγκέντρωσης, της κινητικότητας και της δεξιοτεχνίας, ενώ ταυτόχρονα προσφέρει μια δημιουργική έκφραση για τα συναισθήματα και τις σκέψεις τους.
  - Η δημιουργία μουσικής αποτελεί επίσης μια σημαντική διαδικασία στη θεραπευτική προσέγγιση, καθώς με αυτό τον τρόπο μπορούν να εκφράσουν τα συναισθήματά τους χρησιμοποιώντας ήχους, ρυθμούς και μελωδίες για να εκφράσουν τις εσωτερικές τους εμπειρίες. Αυτή η διαδικασία ενισχύει την αυτοεκτίμηση, ενώ παράλληλα προάγει τη δημιουργικότητα και την εκφραστικότητα.

-
- Όπως αναφέρει ο Heward στο Νταή (2022) τα άτομα που βρίσκονται στο φάσμα του αυτισμού χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, τα υποευαίσθητα και τα υπερευαίσθητα.
  - ✓ Στην πρώτη κατηγορία, τα άτομα δεν έχουν ίδια αισθητηριακή αντίληψη με τους περισσότερους ανθρώπους, με τον πόνο να αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα διαφορετικής αντίληψης.
  - ✓ Στη δεύτερη κατηγορία, τα άτομα εμφανίζουν μεγάλη ευαισθησία σε ορισμένους ήχους, αγγίγματα και υφές.
  - ✓ Ορισμένες φορές παρατηρούμε πως υπάρχει περίπτωση κάποιο άτομο να εμφανίζει χαρακτηριστικά και των δύο κατηγοριών, όπως για παράδειγμα να αντέχει πολλούς ήχους, αλλά να μην του αρέσουν τα αγγίγματα.

4. ΜΟΥΣΙΚΗ: ΕΝΑ ΙΣΧΥΡΟ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΓΙΑ ΠΑΙΔΙΑ ΜΕ ΑΥΤΙΣΜΟ ΣΤΗ ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

- Η χρήση της μουσικής στη γλωσσική ανάπτυξη έχει αποδειχθεί ότι έχει θετικό αντίκτυπο στα παιδιά με αυτισμό, καθιστώντας την πολύτιμο εργαλείο για την εκπαίδευση και τη θεραπεία τους.
- Σε έναν κόσμο γεμάτο με διαφορετικούς τρόπους επικοινωνίας, η γλώσσα αποτελεί θεμελιώδη γέφυρα που συνδέει τα άτομα, επιτρέποντας την ανταλλαγή σκέψεων, συναισθημάτων και προθέσεων.
- Για τα παιδιά με αυτισμό η πλοήγηση στις πολυπλοκότητες της γλώσσας μπορεί να παρουσιάσει μοναδικές προκλήσεις, που συχνά οδηγούν σε σημαντικά εμπόδια στην επικοινωνία και την κοινωνική αλληλεπίδραση. Η μουσική, είναι μια παγκόσμια γλώσσα που υπερβαίνει τον προφορικό λόγο και έχει τη δυνατότητα να ξεκλειδώσει νέους δρόμους έκφρασης και κατανόησης.

- Η θεραπευτική χρήση της μουσικής στη γλωσσική ανάπτυξη των παιδιών με αυτισμό έχει συγκεντρώσει αυξανόμενη προσοχή και αναγνώριση στις εκπαιδευτικές και θεραπευτικές κοινότητες.
- Το έργο της HA Lim (Hayoung A. Lim) αναδεικνύεται ως βασικός πόρος, υποστηρίζοντας τις θεωρητικές και πρακτικές επιπτώσεις των μουσικοθεραπευτικών παρεμβάσεων (Journal of Music Therapy, 2010).
- Ο συγχρονισμός της μουσικής με τις ασκήσεις εκμάθησης γλωσσών αξιοποιεί την εγγενή δομή και την επανάληψη που υπάρχει στη μουσική σύνθεση, δημιουργώντας ένα ελκυστικό και πολυαισθητηριακό περιβάλλον μάθησης που ενισχύει τόσο τη γνωστική όσο και τη συναισθηματική δέσμευση.
- Αυτή η ενασχόληση είναι ζωτικής σημασίας για τα παιδιά με αυτισμό, τα οποία μπορεί να βρουν την προβλέψιμη και επαναλαμβανόμενη φύση της μουσικής λιγότερο εκφοβιστική από τα συχνά απρόβλεπτα μοτίβα λεκτικής επικοινωνίας.

-
- Με βάση τις θεμελιώδεις ιδέες της Lim, γίνεται σαφές ότι η στρατηγική χρήση της μουσικής σε παρεμβάσεις γλωσσικής ανάπτυξης για παιδιά με αυτισμό υπερβαίνει την απλή ακαδημαϊκή θεωρία, εξελίσσοντας σε μια πρακτική μεθοδολογία με απτά οφέλη.
  - Συγκεκριμένα, τα ρυθμικά και μελωδικά μοτίβα της μουσικής παρέχουν ένα δομημένο αλλά ευέλικτο πλαίσιο μέσα στο οποίο τα παιδιά με αυτισμό μπορούν να εξερευνήσουν και να κατανοήσουν τη γλώσσα. (Journal of Music Therapy, 2010).
  - Ουσιαστικά, όταν οι παρεμβάσεις μουσικής και γλώσσας συμπλέκονται, διεγείρουν και τα δύο ημισφαίρια του εγκεφάλου, προωθώντας μια πιο ολιστική αναπτυξιακή τροχιά.
  - Η διπλή διέγερση όχι μόνο επιταχύνει την κατάκτηση της γλώσσας αλλά προάγει επίσης τη νευρική πλαστικότητα, η οποία είναι ζωτικής σημασίας για τα παιδιά με αυτισμό, δεδομένης της μοναδικής νευρολογικής τους σύνθεσης.

Συμπερασματικά:

- η διασταύρωση της μουσικής και της γλωσσικής θεραπείας αποτελεί ένα φάρο ελπίδας για τα παιδιά με αυτισμό, χαράσσοντας μια πορεία προς πιο αποτελεσματική επικοινωνία και βαθύτερες κοινωνικές συνδέσεις,
- έχει αποδειχθεί ότι οι παρεμβάσεις με βάση τη μουσική δεν είναι απλώς συμπληρωματικές σε συμβατικές τεχνικές εκμάθησης γλωσσών, αλλά είναι μετασχηματιστικά εργαλεία που μπορούν να ενισχύσουν σημαντικά τις γλωσσικές και κοινωνικές ικανότητες των παιδιών με αυτισμό,
- αξιοποιώντας την παγκόσμια γλώσσα της μουσικής, αυτές οι παρεμβάσεις παρέχουν στα παιδιά ένα δομημένο αλλά συναισθηματικά συντονισμένο μονοπάτι, ώστε να περιηγηθούν στην πολυπλοκότητα της επικοινωνίας, μετατρέποντας την τρομακτική πρόκληση της κατάκτησης της γλώσσας σε μια ελκυστική, πολυαισθητηριακή εμπειρία.

-
- Ο ρόλος της μουσικής είναι κρίσιμος στην απελευθέρωση του επικοινωνιακού δυναμικού των παιδιών με αυτισμό, υποστηρίζοντας την ενσωμάτωση της μουσικοθεραπείας σε εκπαιδευτικά και θεραπευτικά περιβάλλοντα ως βασική στρατηγική για την προώθηση της γλωσσικής και κοινωνικής ανάπτυξης.
  - Είναι επιτακτική ανάγκη οι εκπαιδευτικοί, οι θεραπευτές και οι φροντιστές να συνεχίσουν να διερευνούν και να επεκτείνουν αυτές τις μεθοδολογίες που βασίζονται στη μουσική, όχι μόνο για να βελτιώσουν την ποιότητα ζωής των παιδιών με αυτισμό, αλλά για να ξανασκεφτούν τα όρια του τι είναι δυνατό στο πεδίο της θεραπείας της γλώσσας και της επικοινωνίας.

5. ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΜΟΥΣΙΚΟΘΕΡΑΠΕΙΑΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΕ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

- Οι εφαρμογές της μουσικοθεραπείας και της μουσικής εκπαίδευσης σε προγράμματα ειδικής αγωγής αποτελούν πολύτιμα εργαλεία για την υποστήριξη, την ανάπτυξη και την ένταξη των ατόμων με ειδικές ανάγκες στην κοινωνία.
- Σύμφωνα με την Καρτασίδου (2004)
  - ✓ ο μουσικοθεραπευτής ακολουθεί μία πιο χαλαρή γραμμή κατά τη διάρκεια της διαδικασίας, δεν ακολουθεί τυπικές μουσικές δομές, χρησιμοποιεί πιο ελεύθερο και αυτοσχεδιαστικό παίξιμο, έχει τη δυνατότητα να παραμείνει για αρκετό διάστημα «ακίνητος» και προσπαθεί το αποτέλεσμα που επιδιώκει να πετύχει, να έρθει χωρίς πίεση, αλλά σαν μία φυσική εξέλιξη της όλης διαδικασίας. Επίσης πρέπει να σημειωθεί ότι έχει καθαρά θεραπευτικό χαρακτήρα, καθώς δεν στοχεύει στην ψυχαγωγία και τη μουσική εκπαίδευση. Εργάζεται κυρίως σε νοσοκομεία, σε ειδικά σχολεία, σε ψυχιατρεία και σε κέντρα απεξάρτησης.
  - ✓ ο μουσικοπαιδαγωγός ακολουθεί μία πιο αυστηρή γραμμή, παίζει κυρίως βασιζόμενος στις παρτιτούρες, ακολουθώντας μία τυπική φόρμα στο παίξιμό του, προσπαθεί να κινείται διαρκώς μέσα στον χώρο και επιδιώκει να πετύχει τον αρχικό του στόχο εξαντλώντας όλες τις δυνατότητες.

• Η μουσικοθεραπεία στα άτομα με αυτισμό στοχεύει (Σακαλάκ, 2004)

✓ στη συναισθηματική στήριξη,

✓ στην ανάπτυξη του λόγου και την επικοινωνία και

✓ στην ανάπτυξη της αυτοεκτίμησης και της κοινωνικότητας, ενισχύοντας εκείνες τις δεξιότητες που είναι απαραίτητες, ώστε να αναπτύξουν επικοινωνιακές ικανότητες και διαπροσωπικές σχέσεις.

• Στο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος της μουσικής για τα παιδιά με αυτισμό, περιγράφεται ως κύριος σκοπός η ανάπτυξη και καλλιέργεια της ικανότητας για αισθητική απόλαυση κατά την ακρόαση, εκτέλεση και δημιουργία μουσικής. Ταυτόχρονα μπορούν να αναπτύξουν και άλλες ικανότητες εκτός των γλωσσικών, όπως τις μιμητικές, να βελτιώσουν τη συγκέντρωση και την προσοχή τους και να καλλιεργήσουν την ανοχή και τη συνεργασία.

• Στηρίζεται σε τρεις άξονες, οι οποίοι είναι η Εκτέλεση, η Σύνθεση- Δημιουργία και η Αξιολόγηση.

Στους μαθητές πρέπει να δίνονται μαθησιακές ευκαιρίες, ώστε:

- να ανταποκρίνονται με διάφορους τρόπους σε διαφορετικούς ήχους και ρυθμικά πρότυπα,
- να διακρίνουν και να αναγνωρίζουν φωνές ανθρώπων και ζώων,
- να αναπτύξουν τη φωνητική τους ικανότητα με διάφορες ασκήσεις,
- να τραγουδούν απλά τραγούδια,
- να γνωρίσουν και να χρησιμοποιούν απλά κρουστά και πνευστά όργανα,
- να επιλέγουν και να ταξινομούν ήχους από διάφορες πηγές,
- να αναπαράγουν ήχους που παράγει ο εκπαιδευτικός με κάποιο όργανο και με διαφορετικά ηχογόνα σώματα,
- να αναγνωρίζουν και να ανταποκρίνονται στη μουσική και στη σιωπή και
- να αναγνωρίζουν τους ήχους του περιβάλλοντος, όπως και βασικών μουσικών οργάνων (Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών για μαθητές με αυτισμό).

-
- Η ένταξη ειδικών προγραμμάτων μουσικής εκπαίδευσης σε προγράμματα ειδικής αγωγής ενισχύει την κοινωνική ένταξη και την αυτονομία των ατόμων που συμμετέχουν σε αυτά.
  - Η δυνατότητα να πάρουν μέρος σε μουσικές δραστηριότητες και να αποκτήσουν νέες δεξιότητες μέσω της μουσικής, τους επιτρέπει να αναδείξουν τα ταλέντα τους και να αισθανθούν περισσότερο αποδεκτοί και ενσωματωμένοι στην κοινωνία.
  - Είναι πολύ σημαντική η συνεργασία μεταξύ ειδικών εκπαιδευτικών, μουσικοθεραπευτών και άλλων επαγγελματιών υγείας και εκπαίδευσης σε αυτά τα προγράμματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Attwood, T. (2007). *Ο πλήρης οδηγός για το σύνδρομο Asperger*. Jessica Kingsley Publishers
- Baron-Cohen, S., Wheelwright, S., Skinner, R., Martin, J., & Clubley, E., (2001). *The autism-spectrum quotient: Evidence from asperger syndrome/high-functioning autism, males and females, scientists and mathematicians*
- Gabriels, R. & Hill, D. (2007). *Growing Up with Autism Working with School-Age Children and Adolescents*. New York: Guilford Press
- Geretsegger, M., Holck, U. & Gold, C. (2014). *Music therapy for people with autism spectrum disorder*. The Cochrane Database of Systematic Reviews, 2014(6). <https://doi.org/10.1002/14651858.CD004381.pub.3>
- Hagner, D., & Cooney, B. F. (2005). “*I Do That for Everybody*”: *Supervising Employees With Autism*. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 20(2), 91–97. (<https://doi.org/10.1177/10883576050200020501>)

-
- Hendricks, D. R. (2010). *Supported Employment for People with Autism Spectrum Disorders: Evidence-Based Practices*. *Journal of Vocational Rehabilitation*, 32(2), 101-110.
- Humphrey, N., & Lewis, S. (2008). *'Make me normal': the views and experiences of pupils on the autistic spectrum in mainstream secondary schools*
- Thaut, M. H. (2005). *Rhythm, Music and the Brain: Scientific Foundations and Clinical Applications*. Routledge
- Lim, H. (2010). *Effect of "Developmental Speech and Language Training Through Music" on Speech Production in Children with Autism Spectrum Disorders*. *Journal of Music Therapy*, <https://doi.org/10.1093/jmt/47.1.2>
- Wehman, P., Schall, C., Carr, S., Targett, P., West, M., & Cifu, G. (2006). *Transition from school to adulthood for youth with autism spectrum disorder: A review and recommendations*. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 21(4), 230-238.

Ελευθεριάδου, Ρ. (2021). *Η επίδραση της μουσικής στα παιδιά με αυτισμό. Μουσικονικητικά προγράμματα: μια βιβλιογραφική ανασκόπηση*. Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, *Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών για μαθητές με αυτισμό*.

Καρτασίδου, Λ. (2004). *Μουσική εκπαίδευση στην ειδική παιδαγωγική, εκπαιδευτικές-θεραπευτικές προσεγγίσεις της μουσικής στην ευρύτερή της σημασία σε άτομα με ειδικές ανάγκες*. Εκδόσεις: ΤΥΠΩΘΗΤΩ

Λυγεράκη, Α., Χαριτάκη, Γ. & Αντωνίου, Α. (2019). *Η επίδραση της μουσικοθεραπείας στην ανάπτυξη κοινωνικών-επικοινωνιακών δεξιοτήτων σε παιδιά με αυτισμό*. Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης, 1, 598-612. <https://doi.org/10.12681/edusc.1774>

Νταή, Χ. (2022). *Ενίσχυση της συναισθηματικής και κοινωνικής ανάπτυξης ατόμων με νοητική αναπηρία ή διαταραχές στο φάσμα του αυτισμού μέσω της μουσικής. Μια βιβλιογραφική ανασκόπηση.* <http://dspace.lib.uom.gr/handle/215926574>

Σακαλάκ, Η. (2004). *Οι μουσικές βιταμίνες: Στοιχεία μουσικής ιατρικής και μουσικής ψυχολογίας.* Αθήνα, Εκδόσεις: Fagotto